Сабыржанова Мереке Сабыржанқызының
«8D01704 – Орыс тілі мен әдебиеті» білім беру бағдарламасы бойынша философия докторы (PhD) дәрежесін алуға ұсынылған
«Ермек Тұрсынов прозасының интермедиалды поэтикасы: тілдік және визуалды кодтарды зерделеу технологиялары»
атты диссертациялық жұмысына

АҢДАТПА

Зерттеу тақырыбының өзектілігі. Қазіргі әдеби үдерісте оның дамуының күрделілігі мен өзіндік ерекшелігін, постмодернистік бағыттардың, монодискурсивизмнің, неомифологизмнің, неореализмнің басымдығын, постструктурализмнің мозаикалық сипатын және көркем мәтіндердің стилистикалық әртүрлілігін байқауға болады.

Интермедиалдық компаративистика өзекті бола түсуде. Интермедиалдылық әртүрлі өнер түрлері мен мәдени тәжірибелердің өзара ықпалдасуы ретінде шығармаларды қабылдау мен интерпретациялаудың жаңа кеңістігін қалыптастыруға ықпал етеді.

Е.Тұрсынов және оның шығармашылығы Қазақстанның әдеби әлемінде ерекше орын алады. Зерттеу тақырыбының өзектілігі бірнеше факторлармен анықталады. Қазақстандағы қазіргі әдеби даму үрдіс - көпжанрлық тәсілмен, сөздік мәтін мен бейнелеу өнері арасындағы дәстүрлі шекаралардың бұлыңғырлануымен, көркем шығармалар құрылымында кино тілінің, театрлық қойылымның және есту бейнелерінің рөлінің артуымен сипатталады.

Әдеби центризмнен көркем центризмге ауысу әдеби мәтіндерді ұйымдастырудағы күрделіліктің артуына әкеледі Мәдениеттің цифрлану жағдайында оқырман қабылдау талғамы да өзгереді, бұл мәтінді талдаудың жаңа аналитикалық құралдарын әзірлеуді қажет етеді. Е. Тұрсыновтың шығармашылығындағы ауызша мәтін кадр, монтаж, ракурс және визуалды композицияның кинематографиялық логикасымен үйлестірілген. Қазақстандық жазушы прозасындағы интермедиалық поэтиканың осы уақытқа дейін жеке ғылыми зерттеу объектісі болмағандығы, бұл диссертациялық жұмыстың өзектілігін айғақтайды.

Мәселенің даму деңгейі. Интермедиалдылық теориясы Р. Бартес, Дж. Геннет, Дж. Кристева, И.О. Раевский, А.А. Хансен-Лове, Г. Маклюэн және басқа да зерттеушілердің ғылыми еңбектерінде қарастырылған. Ресей әдебиеттануында интермедиалдық поэтика мәселелері Ю.М. Лотман, Н.В. Тишунина, С.Г. Исаев, В. О. Чукансова және басқа зерттеушілердің еңбектерінде айқын көрініс тапқан. Қазақстан жазушылары поэтикасының интермедиалдық аспектісі Г.Г. Гиздатов, У.М. Бахтикиреева, М.А. Логинова, У. Овчеренко, С.В. Ананьева, С.Д. Абишева, В.В. Савельева, Л.В. Сафронова, А.К. Калиева, К.Н. Галай, О.А. Валикова, О.А. Ананьина және т.б. жарияланымдарында қарастырылған.

Ермек Турсунов шығармаларының интермедиалды аспектісі М.С. Сабыржанова, С.В. Ананьева, Л.Н. Демченко, М.Э. Султанова, Н.А. Михайлова, Р.Б. Сабдалиева, Г.А. Орынханова мақалаларында қарастырылған. Алайда, Е. Турсунов прозасының интермедиалды аспектісін талдау фрагментарлы сипатта болып, жүйелі концепцияға сүйенбеген, бұл диссертацияның ғылыми маңыздылығын анықтайды.

Зерттеудің нысаны – Е.Тұрсыновтың қысқаметражды көркем шығармасы: «Келін» киноповесі және «Мәмлүк» романының поэтикасы.

Зерттеу пәні – прозадағы интермедиалық аспект және жоғарыда аталған шығармаларды университет сабақтарында зерттеу әдістері.

Зерттеудің материалы – жазушының прозасы, кино сценарийлері, көпшілік алдында сөйлеген сөздері, газеттер мен журналдардағы мақалалары мен берген сұхбаттары, сондай-ақ филология және журналистика студенттері арасында өткізілген педагогикалық эксперимент деректері.

Зерттеудің мақсаты – Е. Тұрсыновтың сөздік мәтінінде басқа өнер түрінің (кино, театр және көркемсурет) әсерін тудыру әдістерін анықтау және оларды интермедиалық аспект бойынша зерттеу тәсілдерін қарастыру.

Зерттеу міндеттері:

– Қазіргі көркем мәтіндегі интермедиалдықтың негізгі функцияларын анықтау;

– Көркем мәтінді интермедиалдық тұрғыдан талдаудың әртүрлі жолдарын қарастыру;

– Е. Тұрсынов прозасының құрылым түзуші элементі ретінде визуалды ойлауын зерттеу технологияларына талдау жасау;

– Е.Тұрсыновтың «шағын проза», киноповесі және романындағы интермедиалық кодтар мен маркерлердің функцияларын анықтау;

– Е. Тұрсыновтың интермедиалық мәтінін университет аудиториясында интерпретациялау алгоритмдерін әзірлеу және оларды педагогикалық эксперимент барысында апробациялау.

Зерттеудің гипотезасы жаһандық мәдени трансфер жағдайында қазақ жазушыларының көркем мәтіндерінің семантикасы мифо-фольклорлық байланыстардың күшеюіне және когнитивтік өрістердің көп қабатты сипатына байланысты күрделене түседі деген болжамға негізделген, ал интермедиальды поэтиканы талдау (Е. Турсуновтың еңбектері шеңберінде) мифопоэтикалық, этномәдени мағыналарды және автордың ұлттық бірегейлік моделін интерпретациялауға мүмкіндік береді.

Зерттеудің теориялық және әдіснамалық негізін М.М. Бахтиннің, Ю.М. Лотманның, Б.А. Успенскийдің, С.М. Эйзенштейннің, В.Б. Шкловскийдің, Ю.Н. Тыняновтың, Дик Хиггинстің, И.О. Ражевскийдің, В. Вольфаның, Г. Женеттің, В.Е. Баньоның, Ш.Р. Елеукеновтің, С.А. Қасқабасовтың, К.К. Сұлтановтың, Б.К. Майтановтың, Ю.В. Шатиннің, В.В. Волковтың, Т.Н. Марковаңың және тағы басқа авторлардың өнер синтезі және интермедиалды талдау, модернизм,

интертекстуалдылық, семиотика, лингвистика, стилистика саласындағы ғылыми еңбектері құрайды.

Диссертацияда кешенді ғылыми әдістемелік тәсіл қолданылды. Құрылымдық-функционалдық әдіс XX–XXI ғасырлар шегіндегі заманауи мәдениет контекстінде Е. Турсуновтың интермедиалдылықты авторлық стратегия ретінде айқындауға бағытталды; құрылымдық-семиотикалық әдістің тәсілдері визуалды және аудиалды кодтардың функцияларын анықтау үшін пайдаланылды; талданған мәтіндердің терең мәнін интерпретациялау мақсатында герменевтикалық және акмеологиялық талдау элементтері енгізілді. Интертекстуалды және салыстырмалы әдістер Е.Тұрсыновтың көркем шығармаларындағы әртүрлі мәдени қабаттардың өзара әрекеттесуін анықтауға мүмкіндік берді.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы: отандық әдебиеттануда алғаш рет Е. Тұрсыновтың шығармашылығы мазмұнында көркем әдебиеттің басқа өнер түрлерімен өзара қатынасын қарастыруға талпыныс жасалды. Қазіргі заманауи жазушы, кинорежиссердің мета-әдеби белсенділігін, рухани және адамгершілік құндылықтардың тұрақты мәселелерін зерттеу, сондай-ақ гуманитарлық білім алмасу жағдайында мәдени трансфер техникасын кешенді мәселе тұрғысынан талдау, Е.Тұрсынов прозасының тілдік және визуалды кодтарын зерттеу технологиялары осы диссертацияның жаңашылдығын дәйектейді.

Жазушы прозасының интермедиалдығы жүйелі түрде талданып, ЖОО оқу үрдісінде интермедиалды прозаны талдау мен түсіндірудің инновациялық әдістері ұсынылды, сондай-ақ интермәтіндік және интермедиалдық ұғымдары ажыратылды. Е. Турсуновтың прозасының интермедиалдығы оның кинорежиссер және жазушы ретіндегі практикалық тәжірибесінің синтезінен туындайды.

Интермедиалды стратегия сюжет құру мен мәтіндердің архитектоникасының негізінде жатыр, жанр таңдауына әсер етеді. Диссертацияда әңгімелердегі, киносюжеттердегі және «Мәмлүк» романындағы мағыналық қызмет атқарушы интермедиалды кодтар мен маркерлер жүйесі қарастырылған.

Ермек Турсуновтың прозасы қазақстандық әдебиеттануда алғаш рет медиа-гибридті құбылыс ретінде қарастырылады, онда редакциялау, кадрлау, материалды сахналық ұйымдастыру, көрнекі семиотика және аудиокодтар мағына жасау қызметін атқарады. «Өмірдің ұсақ-түйектері» және «Баяғыда бір» жинақтарының құрылымында интермедиалық механизмдер анықталып, кадр композицияның, постскриптумның «соңғы титрлар» ретіндегі рөлі, сондай-ақ ауызша әңгімелеу мен non-fiction элементтердің функциялары көрсетілді.

Зерттеудің педагогикалық аспектісіне ерекше назар аударылды. Интермедиалды талдау алгоритмдері әзірленді, оның ішінде кезең-кезеңімен оқу моделі, «жеңіл» және «күрделі» сұрақтар стратегиясы, аралық мәтін картасын

жасау, эпизодтарды сюжеттік безендіру, мифологиялық архетиптерді талдау және акмеологиялық оқу.

Педагогикалық эксперимент ұсынылған әдістердің тиімділігін растады, студенттердің медиа-гибридті мәтінді талдау, оның жанрлық сипатын анықтау және аралық байланыстарды түсіндіру қабілеттерін көрсетті. Әзірленген әдістер бірнеше білім беру стратегияларының үйлесіміне негізделген, олардың әрқайсысы мәтіннің аралық сипатымен байланысты. «Оқиғалық негізден бастап жанрлық сипаттауды, кейіпкерлердің семиотикалық функцияларын айқындауды және архетиптерді интерпретациялауды қамтитын кезеңдік талдау моделі – мифологиялық құрылымдар мен ритуалды семиотиканы ерекше «дешифрлауды» қажет ететін кино-повесть «Келін» мәтінімен жұмыс істеуде тиімді тәсіл болып табылады». Сыни ойлау стратегиялары мағынаны герменевтикалық түрде түсіндіруге ықпал етеді, студенттерге автор шешімдерінің жасырын логикасын ажыратуға мүмкіндік береді. Талдауға арналған визуализация формалары әзірленді: аралық фрагмент карталары, эпизодтардың сюжеттік тақталары, саундтректерді және кейіпкерлердің қимылдарын қайта құру, түсіндірмені нақты және тексерілетін ету. Әдеби, кинематографиялық, театрлық және бейнелеушілік «әртүрлі регистрлерде» оқу дағдыларын дамытуға бағытталған жаттығу ұсынылады.

Диссертациялық зерттеудің практикалық маңыздылығы – алынған талдау нәтижелері Қазақстандағы қазіргі орыс тілді прозаны түсіндіру бойынша таңдау курсын әзірлеу үшін ұсынылады. Күтілетін нәтижелер әдебиеттанушылар, сыншылар және мәдениеттанушылар арасында интермедиалдылық контексіндегі екі тілді және транслингвизм үдерістері бойынша диалогтық алаң жасауға мүмкіндік береді. Е.Тұрсыновтың әдеби мәтіні мен қазіргі заманғы мәдени модельдер арасындағы байланысты жандандыруға, сондай-ақ Қазақстанның ұлттық мәдени коды мен әдебиетін әлемдік қауымдастықта танымал етуге бағытталған.

Қорғауға ұсынылатын негізгі тұжырымдар:

– Интермедиалдылық – ауызша мәтін құрылымында әртүрлі өнер түрлерінің тоғысуы ретінде қазіргі Қазақстан әдебиетінің басым ерекшелігіне айналып, әдеби шығармалардың жанрлық шекараларының көмескіленуіне, оның көркемдік құрылымының полигибридті сипат алуына алып келді. Интермедиалды поэтика «әлем – мәтін» қағидасына негізделген, бұл бізге Е. Тұрсынов прозасындағы ауызша және ауызша емес кодтардың өзара ықпалдастығын түсіндіруге мүмкіндік береді.

– Е. Тұрсыновтың медиагибридтік ойлауы оның кинорежиссер және сценарист ретіндегі кәсіби қызметі мен ұлттық менталитетінің, сондай-ақ журналист әрі публицист ретіндегі белсенді азаматтық ұстанымы бірлігінде қалыптасқан. Бұл оның әңгімелер циклдерінің, киноповестерінің және романының кинематографиялық сипатынан көрініс табады.

– Е. Тұрсыновтың «шағын прозасы» айқын интермедиалдық сипатқа ие. Әңгіме сюжеттері монтаждық принципке негізделген сценарий түрінде құрылады. Автор тұлғасы оңай «танылатын» баяндаушының «өмірдің ұсақ-түйектері» камера көмегімен байланыстырылып, эпизодтарды кино кадрларына айналдырады. «Өмірдің ұсақ-түйектері» шығармасының көркемдік құрылымы Е. Тұрсынов шығармашылығына тән кино логикасына бағынады: алғы сөз, монтаждық композиция, үш алғысөз, оқырманды мәтінге тарту, сондай-ақ финалдық титр қызметін атқаратын P.S.

– «Келін» киноповесінде Е. Тұрсынов интермедиалдық мәтіннің жаңа түрін жасайды: жанры жағынан – киноповесть–притча, этно-фэнтези элементтерімен ұштасқан, негізінде әулетті сақтау мен өмірдің мәні туралы авторлық неомиф жатыр. «Мамлюк» романы көпқабатты интермедиалдық әдеби мәтін ретінде құрылған. Қыпшақ даласынан шыққан тұтқын баланың Мысыр сұлтаны тағына дейінгі жолын баяндайтын реалистік сюжетке Құран мен Інжілден алынған дәйексөздердің, Пайғамбар хадистерінің енгізілуі тарихи романның аясын кеңейтіп, оны философиялық деңгейге көтереді.

– Әңгімелердің интермедиалдық поэтикасын талдау студенттердің медиалық кодтарды, кино тілін, өнер түрлері арасындағы байланыстарды, визуализацияны түсінуін айқындайды, сондай-ақ сөздік мәтінді кино және басқа да өнер түрлерінің тәсілдері арқылы интерпретациялау дағдыларын дамытады.

«Келін» шығармасын интерпретациялау сөздің ықшамдылығының дыбыс, түс, пластика және басқа да интермедиалдық элементтермен ұштасуы повестің метатілін қалыптастырады деген гипотезаға негізделген.

«Мамлюк» романын акмеологиялық тұрғыдан талдау қыпшақ баласының тұтқындық, қиыншылықтар, шайқастар арқылы өтіп, ислам әлемін құтқарушы миссиясын орындауға дейінгі жолының әмбебап моделін жасаудағы авторлық ойды түсінуге мүмкіндік береді.

Зерттеу нәтижелерінің жариялануы.

Диссертация тақырыбы бойынша барлығы 9 мақала отандық және халықаралық журналдар мен халықаралық ғылыми-практикалық конференциялар материалдарында жарияланды. Оның ішінде 1 мақала SCOPUS дерекқорына кіретін ғылыми журналда ; 3 мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым және жоғары білім беру саласындағы сапаны қамтамасыз ету комитеті ұсынған басылымдар тізіміне кіретін журналдарда; 5 мақала халықаралық ғылыми-практикалық конференциялар материалдарында жарияланды.

Диссертацияның құрылымы мен көлемі мақсатымен, міндеттерімен және оларға жету алгоритмімен анықталады. Диссертация кіріспеден, үш тараудан, қорытындыдан, библиографиялық дереккөздер тізімінен (197 атау) және қосымшалардан тұрады.